

Drie Gouwenaren per schip naar het Heilige Land in 1511-1512

Sjoerd de Meer

In het voorjaar van het jaar 1512 keerde het schip de ‘Salvator’ met pelgrims terug in zijn thuishaven Antwerpen. De pelgrims hadden een lange reis achter de rug. Eerst hadden zij Santiago de Compostela bezocht, daarna hadden zij Rome gezien. Vervolgens waren zij met de ‘Salvator’ naar Palestina gezeild en hadden daar het Heilige Graf in Jeruzalem bezocht. De scheepsreis moet voor de pelgrims een hachelijke en gevaarlijke onderneming zijn geweest, maar kennelijk had dit opgewogen tegen de beloning om in relatief korte tijd in één reis de drie belangrijkste bedevaartplaatsen van het christendom te kunnen bezoeken.

De eigenaar van het pelgrimsschip en de initiatiefnemer van de reis, was de Antwerpse koopman en reder Dierick van Paesschen. Na deze reis, die in 1511 begon, organiseerde hij nog enkele reizen per schip naar het Heilige Land. Rijk werd hij er niet van. In 1521 ging hij failliet en enkele jaren later, in 1526, overleed hij.¹

De ‘Salvator’ waarmee Dierick van Paesschen zijn eerste reis naar het Heilige Land ondernam, was een fors zeeschip, een zogenaamd karveel.² Het was goed bewapend en telde mogelijkterwijls zo’n veertig bemanningsleden.³ Hoeveel pelgrims er tijdens de eerste reis aan boord waren, is niet bekend. Het zullen er meer dan twintig zijn geweest. Van hen zijn er acht bij naam bekend: Dierick van Paesschen zelf, zijn vrouw Martina van den Bare, haar vader Dierick van den Bare, een chirurgijn uit Mechelen, genaamd Anthony Robijns, een zekere Hendrik van Outmeer en, zeer opmerkelijk, ook de Gouwenaren Volpert Jacobsz., Dirck Roelofsz. en Robbert Aelbertsz. Hun namen duiken op in een verklaring van drie bemanningsleden van de ‘Salvator’. Op 3 mei 1512 getuigden deze voor het Goudse gerecht van schout en schepenen over de ontberingen van de drie Goudse pelgrims tijdens hun reis naar het Heilige Land.⁴

In de laatste jaren is in de Goudse literatuur regelmatig geschreven over de laatmiddeleeuwse belangstelling die in Gouda voor het Heilige Land bestond.⁵ De Jeruzalemvaarders Volpert Jacobsz., Dirck Roelofsz. en Robbert Aelbertsz. worden daarin echter niet vermeld. Dit geeft mij de gelegenheid om hun Jeruzalemreis voor het voetlicht te brengen. Eerst zal ik echter hun zeereis in een wat breder kader zetten.

Bedevoarten over zee

Dierick van Paesschen was de eerste ondernemer die op commerciële basis vanuit de Nederlanden pelgrims per schip naar het Heilige Land vervoerde. Pelgrimsvervoer per schip was echter geen onbekend verschijnsel. Al tijdens de kruistochten in de twaalfde en dertiende eeuw was het schip als transportmiddel ingezet. Zeer populair werd het echter pas in de vijftiende eeuw. Daarbij valt vooral in het oog de pelgrimsindustrie te Venetië. Pelgrims uit geheel Europa reisden naar Venetië om vandaar over te steken naar het Heilige Land. Dierick van Paesschen moet dankbaar gebruik hebben gemaakt van de ervaring van de Venetianen om zijn eigen Jeruzalemreizen te organiseren. Talrijke bronnen geven een beeld van het Venetiaanse pelgrimsvervoer. Na een lange reis moesten de pelgrims bij aankomst in Venetië op zoek gaan naar een reder / kapitein die hen met zijn galei naar het Heilige Land wilde vervoeren. Nadat deze was gevonden werd tussen reder en pelgrim een contract gesloten waarin de wederzijdse rechten en plichten werden geregeld. Zo diende de reder niet alleen te zorgen voor een veilig transport maar

Gezicht op Jeruzalem, 16e eeuw. Gravure door Stefano du Perac. Maritiem Museum Rotterdam, inv.nr. WAE 808. Foto: Jean Korff, Rotterdam.

organiseerde hij ook de reis van de pelgrims door het Heilige Land. Meestal vertrokken de pelgrimsgaleien in juni of juli naar het Heilige Land. De reis naar de havenstad Jaffa (het huidige Haifa) duurde ruim een maand. Aangekomen voor Jaffa moest een vrijgeleide verkregen worden van de plaatselijke Turkse autoriteiten voor de reis van de pelgrims door het Heilige Land. Daarnaast hadden de pelgrims absolutie van de Kerk nodig die verleend kon worden door de gardiaan van het klooster Sion.⁶ Tot slot dienden er ook nog een gids en ezeldrijvers te worden ingehuurd die de pelgrims tijdens hun tocht door het Heilige Land vergezelden. Vervolgens reisden de pelgrims in twee à drie weken door het Heilige Land met als hoogtepunt een bezoek aan het Heilige Graf in Jeruzalem. Meestal in september voeren de pelgrimsgaleien vanuit Jaffa weer terug naar Venetië waar deze in november / december arriveerden. Daarna restte voor de pelgrims de lange reis over land terug naar huis.⁷ De meeste Gouwenaren, zoals bijvoorbeeld de priester Gijsbertus Willemsz. Raet in de vijftiende eeuw en later in de zestiende eeuw Jacob Dircxz Bockenbergh, moeten op deze manier hun pelgrimsreis naar Jeruzalem hebben gemaakt.⁸

Behalve het scheepsvervoer van pelgrims vanuit Venetië naar het Heilige Land, was er in de late middeleeuwen nog een tweede pelgrimstroom per schip. Deze ging naar Santiago de Compostela in het Noordwesten van Spanje. Een 'echte' pelgrim legde de bedevaart naar het graf van de apostel Jacobus de Meerdere natuurlijk per voet af.⁹ Maar met een schip duurde de reis veel korter. Het is niet verwonderlijk dat de oudste gegevens over scheepsreizen van Jacobpelgrims uit Engeland en Ierland komen. Door de geografische ligging van deze landen moesten pelgrims altijd per schip reizen. Naast het 'overzetten' van pelgrims naar Frankrijk, werden pelgrims al vanaf de twaalfde eeuw incidenteel rechtstreeks van Engeland naar Spanje vervoerd. In de loop van de veertiende eeuw werd het pelgrimsvervoer een bedrijf. Ondernemende schippers vanuit Engelse havensteden, zoals Plymouth, Bristol en Southampton voeren regelmatig naar La Coruña, de voorhaven van Santiago de Compostela met zo'n veertig à tachtig pelgrims per reis.¹⁰

Ook vanuit andere Europese landen werden pelgrims rechtstreeks naar Spanje gebracht. De voorbeelden hiervan dateren alle uit de late vijftiende en vroege zestiende eeuw en komen uit Noord-Duitsland en de Nederlanden. Bij Hamburg werd bijvoorbeeld in 1506 een schip met tweehonderd pelgrims, dat was teruggekeerd van een reis uit

Santiago de Compostela, op de Elbe overvallen door een storm en leed schipbreuk. Een jaar eerder reisde de latere burgemeester van Stralsund, Hans Wessel, met 149 andere pelgrims per schip vanaf Stralsund, via Noorwegen, Schotland, Vlaanderen, Engeland en Frankrijk naar La Coruña.¹¹

Ook vanuit de Nederlanden is sprake geweest van pelgrimsvervoer naar Santiago de Compostela. Incidenteel worden daarvan voorbeelden in de literatuur genoemd.¹² De Vlaming Jan Taccoen bijvoorbeeld reisde in 1512 in een gezelschap van pelgrims per schip vanaf Nieuwpoort naar La Coruña.¹³ Dichter bij huis wordt in 1508 een schip uit Middelburg vermeld dat in dat jaar op de terugweg uit Spanje bij Boulogne was vergaan en pelgrims aan boord had.¹⁴

Ook uit Gouda is een voorbeeld van een pelgrimsreis per schip naar Santiago de Compostela bekend. Vanwege de Goudse context wil ik hierbij iets langer stilstaan. In 1507 getuigden enkele Gouwenaren over deze reis en uit hun getuigenis komt naar voren dat een buis¹⁵ met Goudse pelgrims op weg naar La Coruña, voor de Spaanse kust in de problemen was gekomen.¹⁶ De stuurman van het schip was weinig bekend in deze wateren. Aldus de getuigen was hij 'niet verkennt in cleyn noch groot'. Verschillende keren moest hij koers zetten naar de kust om een herkenningspunt te vinden. Toen hij daarin niet slaagde, besloot hij te wachten op de berk¹⁷, afkomstig uit Dordrecht, die achter de buis aankwam. Kennelijk was dit ook een pelgrimsschip. Uiteindelijk werd La Coruña wel bereikt en konden de pelgrims Santiago bezoeken. De pelgrims weigerden vervolgens echter om met dezelfde stuurman terug te varen. Zij wilden een andere stuurman, zo werd de kapitein / schipper van de buis verteld. Eén van de getuigen: 'Alle die pillegroms seyden tegens malconder dat zy mit den scipper niet wederomme vaeren en wilden of zij en wouden een ander stierman hebben'. Of deze andere stuurman er kwam, is overigens niet duidelijk uit de stukken op te maken, wel dat de pelgrims uiteindelijk weer veilig in Gouda arriveerden.¹⁸

Overigens is het zeer wel mogelijk dat Gouwenaren vaker per schip naar Santiago de Compostela reisden. Hiervoor zijn echter alleen indirecte aanwijzingen. Zo is het voorbeeld bekend van een Goudse schoenmaker die in 1510 werd veroordeeld tot een bedevaart naar Santiago waarbij het hem nadrukkelijk werd verboden per schip te reizen: 'up syn voeten tot Sinte Jacob in Galisen ghins ende weder ende nyet te sceep varen'.¹⁹ Het verbod om niet per schip te gaan, wijst op een bestaande gewoonte om dit juist wel te doen. Dit blijkt ook uit een vonnis uit 1479. In dat jaar werden drie Gouwenaren veroordeeld tot een bedevaart naar Santiago de Compostela. Het Goudse gerecht liet hun de mogelijkheid om daarheen te voet of per schip te reizen.²⁰

De drie pelgrims

Na deze uitweiding over bedevaarten over zee wordt het tijd om terug te keren naar de drie Goudse pelgrims Volpert Jacobsz., Dirck Roelofsz. en Robbert Aelbertsz. die in 1511-1512 deelnamen aan de eerste pelgrimsreis van Dierick van Paesschen naar Santiago de Compostela, Rome en het Heilige Land. Hoe zij in 1511 hoorden van de pelgrimsreis, blijkt niet uit de bronnen. Het is bekend dat Dierick van Paesschen door het overal verspreiden van drukwerk reclame maakte voor zijn reis naar het Heilige Land.²¹ Wellicht had dit reclaimedrukwerk ook Gouda bereikt. Het is echter ook goed mogelijk dat het nieuws over de pelgrimsreis door mond-op-mond-reclame vanuit Antwerpen naar Gouda werd overgebracht. Tussen Antwerpen en Gouda waren in de vijftiende en zestiende eeuw intensieve handelscontacten. Goudse bierbrouwers brachten gedurende de gehele vijftiende en zestiende eeuw het Goudse kuitbier naar Antwerpen.²² Nieuwtjes uit Antwerpen konden binnen een week in Gouda bekend zijn. Van Volpert Jacobsz. is bekend dat hij voorafgaand aan de reis zelf te Antwerpen met Dierick van Paesschen sprak. Het is mogelijk dat hij ook zijn twee andere reisgenoten

vertegenwoordigde, maar dit is uit de beschikbare bronnen niet duidelijk. Volpert Jacobsz. en Dierick van Paesschen onderhandelden over de reissom. Dierick van Paesschen vroeg 80 Hongaarse ducaten. Dit was een aanzienlijke som gelds, overeenkomend met ruwweg twee jaarlonen van een ervaren ambachtsman.²³ Volpert Jacobsz. wilde zoveel niet betalen en bood er 70 aan. Dierick van Paesschen nam hier genoeg mee en Volpert Jacobsz. deed daarop een eerste aanbetaling van 10 Hongaarse ducaten. De weergave van het gesprek is te danken aan een zekere Gheert Raes die bij het gesprek tussen Volpert Jacobsz. en Dierick van Paesschen aanwezig was geweest. Hij legde hierover in 1512 een getuigenis af.²⁴ Hoewel Gheert Raes in zijn verklaring Antwerps burger wordt genoemd, lagen zijn wortels stellig in Gouda. Misschien is hij de Gherit Raes die omstreeks 1500 in Gouda leefde. Deze getuigde in 1500 over het huwelijk van Ghijsbert Goessen Raessoen en Maerrichgen Dirck Govertsz.dochter.²⁵ En enkele jaren daarvoor had hij samen met Cornelis Raes aan een zekere Jaip Dircxz. een half schip verkocht.²⁶

De deelname van de twee andere Gouwenaren, Dirck Roelofsz. en Robbert Aelbertsz., blijkt uitsluitend uit de verklaring van de hoogbootsman van de 'Salvator', Jacob Symonsz uit Wervershoof.²⁷ Voor het Goudse gerecht van schout en schepenen verklaarde hij in mei 1512 dat Volpert Jacobsz., Robbert Aelbertsz. en Dirck Roelofsz. de pelgrimsreis naar Jaffa hadden meegemaakt: 'Jacob Symonsz van Westerhoof oud omtrent xxix jair tuycht by sijnen eede hoe dat hij als hoichboetsman van een kerveelschip geheten die Jacob toebehoerende tot Antwerpen dair patroen of was Dirck Paesschen woenende tot Antwerpen mede geseilt heeft mitten selven scepe tot Jaffe toe ghins ende weder dair veel pelgerims inne waeren onder welcke dat mede waeren Volpert Jacobszoon Robbert Aelbertsz. ende Dirck Roelofsz. poirteren van den Goude ...'.²⁸

Het is op het eerste gezicht verwarrend dat hier wordt gesproken over het karveelschip 'die Jacob'. Het schip van Dierick van Paesschen wordt in alle andere bronnen aangeduid als de 'Salvator'. Hiervoor is echter wel een plausibele verklaring. Ruim voor 1511 bezat Dierick van Paesschen een schip, dat de 'Jacob' heette. In 1507 voer hij hiermee naar de Canarische Eilanden.²⁹ Deze 'Jacob' en de 'Salvator' uit 1511/1512 moeten één en hetzelfde schip zijn. Wellicht uitsluitend uit zakelijk oogpunt werd de 'Jacob' in 1511 herdoopt in de 'Salvator'. Bij de bemanningsleden moet de 'oude' naam in gebruik zijn gebleven.

Wie waren nu Volpert Jacobsz., Dirck Roelofsz. en Robbert Aelbertsz. Veel is over hen niet bekend. Ze hebben geen persoonlijke documenten nagelaten. Daarnaast zijn hun namen vrij algemeen, zodat een 'Volpert Jacobsz.', een 'Dirck Roelofsz.' of een 'Robbert Aelbertsz.' niet altijd één van onze pelgrims hoeft te zijn. Toch is er over hen wel iets met zekerheid te zeggen. Alle drie konden ze een pelgrimsreis naar het Heilige Land betalen, hetgeen duidelijk maakt dat ze bepaald niet arm waren. Ze moeten worden gezocht in de bovenlaag van de Goudse bevolking. Het is derhalve niet verwonderlijk dat alle drie worden aangetroffen in de administratie van de gedwongen geldlening van 1517. Dat komt overeen met hun sociaal-economische positie. Dirck Roelofsz. wordt met beroep en al genoemd. Hij blijkt goudsmid te zijn en te wonen aan de Oosthaven. Een goudsmid past in het beeld van een rijke burger, die zich een pelgrimsreis kan veroorloven. Goudsmiden behoorden tot de best betaalde ambachtslieden van een stad. Omstreeks 1517 was hij één van de drie bekende goudsmiden die in Gouda werkzaam waren.³⁰

Van Volpert Jacobsz. wordt in de gedwongen geldlening alleen vermeld dat hij aan de Botermarkt woont.³¹ De naam Volpert Jacobsz. komt vaker in de bronnen voor, maar het lijkt niet altijd om dezelfde te gaan. Zo wordt in 1457 een Volpaert Jacobsz. als

poorter ingeschreven.³² Hoewel Volpert Jacobsz. zeker de oudste van de drie pelgrims was, is het nauwelijks voorstelbaar dat hij als hoogbejaarde man van over de 70 zijn pelgrimsreis naar Jeruzalem ondernam. De Volpaert Jacobsz. uit 1457 moet wel bijna een ander zijn. Meer vaste grond onder de voeten geeft de vermelding van een Volpert Jacobsz. in de periode 1479-1481. Deze komt dan voor in een lijst van bierbrouwers.³³ Ook in 1515, uit welk jaar een tweede lijst met bierbrouwersnamen bestaat, komen we hem tegen. Hij heeft dan zijn brouwerij aan de Oosthaven.³⁴ Zonder twijfel mag worden aangenomen dat dit onze pelgrim is.

Tot slot nog Robbert Aelbertsz. Uit de gedwongen geldlening van 1517 blijkt dat hij achter de Vismarkt woont. Ook komt een Robbert Aelbertsz. voor in de lijst van bierbrouwers uit 1515.³⁵ Dit zal dezelfde zijn. Behalve bierbrouwer was hij ook graanhandelaar. Dit blijkt duidelijk uit twee verklaringen van omstreeks 1510 waarin wordt vermeld dat Robbert Aelbertsz. 20 hoet rogge uit het Oostzeegebied aan de bierbrouwer Vop Zijbrantsz. had verkocht en nogmaals 40 hoet aan een zekere Feys Jansz.³⁶

Op weg naar het Heilige Land

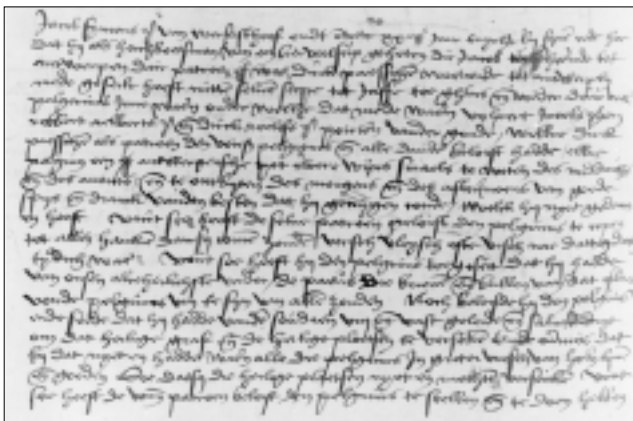
Eind mei 1511 stierf in Gouda de priester Gijsbert Willemsz. Raet, Gouda's meest bekende Jeruzalemvaarder en stichter van de Jeruzalemkapel. Op dat moment waren Volpert Jacobsz. en zijn twee reisgezellen nauwelijks begonnen aan hun scheepsreis naar het Heilige Land. In de eerste dagen van februari 1511 was het schip vanuit Antwerpen vertrokken, maar vermoedelijk werd pas begin maart koers richting zee gezet. Over het verloop van de reis is in de literatuur weinig informatie te vinden. Alleen wordt vermeld dat de pelgrims in 1512 weer behouden in Antwerpen aankwamen, zij het met het verlies van leven van enkele reisgenoten. Hun viel daar, zo lezen we in de kronieken, een feestelijk ontvangst ten deel.³⁷ Dankzij de getuigenverklaring van de drie bemanningsleden van de 'Salvator', zijn enkele aanvullende gegevens beschikbaar. Deze bemanningsleden zijn de al eerder genoemde hoogbootsman Jacob Symonsz. van Wervershoof, diens maat Symon van Wieringen en de matroos Willem Jacobsz. van Hoorn. Het is opvallend dat ze alle drie uit de Kop van Noord-Holland komen. Waarschijnlijk waren ze op weg naar huis toen ze als getuigen voor de Goudse rechtbank verschenen.

Uit de getuigenverklaring komt naar voren dat Dierick van Paesschen zich tijdens de reis niet aan zijn afspraken had gehouden en dat daardoor de reis slecht was verlopen. Er wordt een opsomming gegeven van de afspraken die niet waren nagekomen. Deze slaan vooral op de proviand die Dierick van Paesschen had moeten leveren en op de

begeleiding van de pelgrims in het Heilige Land (bijlage 1). Het is zeer goed mogelijk dat Dierick van Paesschen een contract hanteerde, zoals dat ook te Venetië gangbaar was. In hoeverre de afspraken ook schriftelijk waren vastgelegd, blijft echter ongewis.³⁸

Santiago de Compostela en Rome

Volgens overlevering ging de reis eerst naar Santiago de Compostela en vervolgens naar Rome. Gegevens over het verblijf van de pelgrims in deze twee bedevaartplaatsen zijn echter niet bekend. Ook in de getuigenverklaring

Verklaring van Jacob Symonsz. van Wervershoof (detail; SAHM, RA inv.nr. 126, fol. 207vs). Foto: Streekarchief Hollands Midden.

van de hoogbootsman en zijn twee collegae wordt hieraan niet gerefereerd. Alleen verklaart de hoogbootsman dat Dierick van Paesschen beloofd had om in Rome voor een aflat te zorgen, maar die belofte niet was nagekomen. Na Rome zeilde de 'Salvator' naar Messina, gelegen op het eiland Sicilië. Het schip bleef daar geruime tijd liggen, volgens de hoogbootsman van de 'Salvator' wel een maand. Dit was natuurlijk zeer tegen de zin van de pelgrims. Van Messina voer het schip langs de kust naar het eiland Rhodos. Ook hier liep de reis vertraging op, want ook daar bleef het schip een maand liggen.

In het Heilige Land

De havenstad Jaffa vormde voor veel pelgrims het beginpunt van hun reis door het Heilige Land. Ook Dierick van Paesschen merde daar zijn schip af. Opnieuw bleef Dierick van Paesschen hier volgens de bemanningsleden van de 'Salvator' in gebreke. Hij zorgde niet voor toestemming van de gardiaan om door het Heilige Land te mogen trekken, en ook niet voor gidsen en vervoer. 'Hij sette die pelgrims an lant gelijk scaepen onder den wolven', aldus de hoogbootsman. Voor het vervoer naar Jeruzalem moesten de pelgrims zelf betalen. In Jeruzalem bleven de pelgrims 28 dagen en kennelijk hadden ze het daar niet echt naar hun zin. In de getuigenverklaring wordt vermeld dat zij 'dair ... in groits vrese waeren van lyven ende goederen'. Ook hadden de pelgrims nog verder het Heilige Land in willen gaan. Ze hadden Betlehem willen bezoeken en naar de Jordaan willen reizen. Dierick van Paesschen wilde dit echter niet toestaan. Al met al, wanneer we de woorden van de bemanningsleden van de 'Salvator' voor waar aannemen, was de reis voor de pelgrims niet echt een succes.

Van Jaffa naar Antwerpen

Ook de terugvaart van Jaffa naar Antwerpen verliep niet gladjes. Hierover is informatie te vinden in de getuigenis van de hoogbootsmansmaat Symon van Wieringen en de matroos Willem Jacobsz. (bijlage 2). Zij vertelden het Goudse gerecht dat het eten en drinken aan boord tijdens de reis van Jaffa naar Cyprus zo slecht was, dat hieraan zes pelgrims en twee bemanningsleden stierven. Na Cyprus voer het schip naar het eiland Rhodos. Daar nam Dierick van Paesschen, aldus de getuigen, twee kinderen aan boord, hoewel het ten strengste verboden was om zonder toestemming van de grootmeester van Rhodos mensen mee aan boord te nemen. Een zeventiende-eeuwse kroniek heeft een wat andere lezing. Op Rhodos kreeg Dierick van Paesschen twee grote metalen bollen, zo groot als een Hamburger ton, bestemd voor de stad.³⁹

Na Rhodos schijnt de reis probleemloos te zijn verlopen. De drie getuigen geven daar geen bijzonderheden over. Uit de literatuur is bekend dat de 'Salvator' naar Sicilië voer om vervolgens koers te zetten richting Rome. Daar werden enkele pelgrims aan

'Dits tship dat van Jherusalem comt'. Houtsnede met panorama Antwerpen, ca. 1515 (detail). Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen. Foto: P. Maes, Gentbrugge.

land gezet die vervolgens te paard naar Antwerpen reisden. De 'Salvator' voer met de overige pelgrims naar de Nederlanden. Op 25 maart 1512 kwam het schip aan bij Lillo en werd daar tegemoet gevaren door twee schepen met aan boord het stadsbestuur van Antwerpen en de kolvenierschutters. Vervolgens werden Dierick van Paesschen en de pelgrims feestelijk in de Onze Lieve Vrouwekerk ontvangen.⁴⁰

Voor het gerecht

Volpert Jacobsz., Dirck Roelofs. en Robbert Aelbertsz. moeten begin april 1512 weer terug naar Gouda zijn gereisd. In ieder geval waren ze er weer op maandag 3 mei 1512 toen de drie bemanningsleden van de 'Salvator' voor het Gouds gerecht een verklaring over het verloop van de pelgrimsreis aflegden. De getuigenverklaring vond plaats op verzoek van Volpert Jacobsz. Hij moet ontevreden zijn geweest over de reis en wilde vermoedelijk de laatste aanbataling voor de reis niet doen. De getuigenverklaring had hij nodig voor een mogelijke rechtszaak tussen hem en Dierick van Paesschen. Hij was overigens zeker niet de enige die ontevreden was over de reis. Een andere pelgrim, Henric van Outmeer, had geklaagd en geweigerd om het restant van zijn reissom te betalen. Door Dierick van Paesschen werd hij al op 22 april 1512 voor het gerecht gedaagd. Dierick van Paesschen werd daarbij in het gelijk gesteld en het gerecht bepaalde dat Henric van Outmeer zijn schuld aan Dierick van Paesschen binnen veertien dagen moest voldoen.

Het geschil tussen Volpert Jacobsz. en Dierick van Paesschen moet in der minne zijn geschikt. Het enige dat in de bronnen wordt aangetroffen, is de reeds genoemde verklaring van 17 juni 1512, toen Gheert Raes een verklaring aflegde omtrent de hoogte van de reissom die Volpert Jacobsz. met Dierick van Paesschen had afgesproken.

Kaart van Palestina, 16e eeuw. Gravure door Claudio Duchetti. Maritiem Museum Rotterdam, inv.nr. WAE 806. Foto: Jean Korff, Rotterdam.

De ridders van Jeruzalem

In Gouda namen de drie pelgrims weer hun gewone leven op. Maar er was wel wat veranderd. Een bedevaart naar de drie belangrijkste bedevaartplaatsen van het christendom was slechts voor weinigen weggelegd. Hun sociale aanzien moet zeker gestegen zijn. Een glimp vangen we daarvan ook op. Het is een gelukstreffer. In de stadsrekening over 1518 wordt Volpert Jacobsz. genoemd als 'den ridder'.⁴¹ Hij krijgt betaald voor wijn die was weggelekt. De toevoeging 'den ridder' kan uitsluitend slaan op een lidmaatschap van een Jeruzalembroederschap. Alleen pelgrims die een reis naar het Heilige Land hadden gemaakt, konden lid worden van de Jeruzalembroederschap. Dankzij eerder onderzoek van Taal en Schneider is een Jeruzalembroederschap te Gouda vanaf 1469 aantoonbaar.⁴² Jaar na jaar vinden we de Jeruzalemridders in de stadsrekeningen vermeld onder de rubriek schenkingen. Ze worden ondermeer aangeduid als 'de ridders van het heilige graf', 'de ridders van Jherusalem' of kortweg als 'de ridders'. De Jeruzalemridders liepen mee in de processie op Palmzondag en kregen als dank daarvoor van de stad elk een kan wijn. De weggelekte wijn waarover Volpert Jacobsz. in 1518 klaagt, houdt overigens geen verband met de wijnuitreiking ter gelegenheid van Palmzondag. Het lijkt erop dat zijn vrouw een café dreef. Twee jaar eerder, in oktober 1516, getuigde zij namelijk dat de Gouwenaar Cornelis Gabriels en een steenhouwer uit Dordrecht in haar huis hadden gezeten en ruzie hadden gekregen over de vraag wie de twee kannen wijn moest betalen.⁴³

Waarschijnlijk waren ook de twee andere pelgrims, Dirck Roelofsz. en Robbert Aelbertsz., lid van de Jeruzalembroederschap, maar dit valt niet onomstotelijk te bewijzen. Tussen 1510 en 1515 breidde de Jeruzalembroederschap uit van vier tot zeven leden en het is natuurlijk verlokkelijk om in de toename met drie onze pelgrims te zien.⁴⁴ Maar dat gaat alleen op, wanneer aangenomen mag worden, dat heer Gijsbrecht Willemsz Raet, die immers in 1511 stierf, geen lid was geweest van de Jeruzalembroederschap.⁴⁵

Besluit

Over het verdere leven van Volpert Jacobsz., Dirc Roelofsz. en Robbert Aelbertsz. zijn weinig gegevens te vinden. Robbert Aelbertsz. en Volpert Jacobsz. leefden nog in 1528. De eerste wordt aangetroffen in het register van de gedwongen geldlening over 1528. Hij woont dan nog steeds achter de Vismarkt.⁴⁶ Volpert Jacobsz. komen we in dit register niet tegen, maar hij leefde nog wel. Zijn vrouw, Dignum, verkocht, door hem gemachtigd, in september 1528 een huis op de Botermarkt.⁴⁷ Het is onzeker of Dirc Roelofsz. toen nog leefde. In 1521 wordt hij voor het laatst aangetroffen bij de koop van een huis bij de Visbrug aan de Gouwe.⁴⁸

Tot slot volgt hierna een stuk tekst uit een Goudse bron en een korte passage in een Antwerpse bron, het enige dat aan de reis van drie Goudse pelgrims naar het Heilige Land herinnert. Graag hadden we meer willen weten. Niet alleen over hun reis, maar ook over hun leven. Het is teleurstellend dat we zo weinig over hun leven te weten komen. Met het weinige moeten we ons echter tevreden stellen. In ieder geval hebben we dankzij de getuigenverklaring van de drie bemanningsleden van de 'Salvator' een indruk gekregen van de moedige en kostbare reis van Volpert Jacobsz., Dirc Roelofsz. en Robbert Aelbertsz. naar het Heilige Land.

Noten

- 1 Roger Degryse, 'De Palestinaschepen van Dierick van Paesschen (1511-1519) (met een bijvoegsel over: de buiskonvooiering in 1521)', *Mededelingen Marineacademie* Boek XXXIII (1973-1974-1975) 15-43.
- 2 Zie over het karveel als scheepstype G. Asaert, *De Antwerpse scheepvaart in de XVe eeuw* (1394-1480) (Brussel 1973) 59-61.
- 3 Degryse, 'Palestinaschepen', 39.

- 4 Streekarchief Hollands Midden (SAHM), Rechterlijk Archief (RA), inv.nr. 126, *Tuigboek*, fol. 207vs. Dit register, aangelegd in 1490 en lopende tot 1517, bevat de neerslag van getuigenverklaringen voor het Goudse gerecht en geeft een levendig beeld van ondermeer het Goudse economische leven in die tijd (Degryse, 'Palestinaschepen' 16-17). Degryse noemt in zijn artikel alleen Volpert Jacobsz., de hier genoemde verklaring was hem niet bekend.
- 5 P.H.A.M. Abels, K. Goudriaan, N.D.B. Habermehl, J.H. Kompagnie (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 184 en 731, noten 44-50.
- 6 Een gardiaan is de overste van een franciscanenklooster. Het klooster Sion was gelegen bij Jeruzalem.
- 7 Ben Wasser, *Nederlandse pelgrims naar het heilige land* (Zutphen 1983); Fernand Braudel, *De Middellandse Zee en de mediterrane wereld ten tijde van Filips II* (Amsterdam/Antwerpen 1992) 280-283. Zie over het vervoer over zee ook: Jonathan Sumption, *Pilgrimage an image of mediaeval religion* (Londen 1975) 185-192.
- 8 Over de reis van heer Gijsbertus Raet, stichter van de Jeruzalemkapel, is nauwelijks iets bekend. Zie R. Glaudemans, R. Gruben, I. Laarakkers en K. J. Steehouwer, *De Jeruzalemkapel in Gouda* (Gouda, 1998) 23 en K. Goudriaan, 'Gijsbertus Raet en zijn Jeruzalem', *Tidings van die Goude* 17 (1999) 15-29. De reis van Bockenbergh is in de zeventiende eeuw in druk verschenen: *Een pelgerimsche reyse nae de H. Stadt Ierusalem, die gedaen heeft den E. Iacob Dirxsz. Bockenberch van der Goude in Hollant ... claerlijck beschreven en fijguyrlick in desen afghebeeldet ...* (Keulen 1620).
- 9 Omtrent pelgrimsreizen naar Santiago de Compostela bestaat uitgebreide literatuur: zie bijvoorbeeld J. van Herwaarden (red.), *Pelgrims door de eeuwen heen. Santiago de Compostela* (Utrecht 1985) .
- 10 Roger Stalley, 'Per schip op bedevaart naar Compostela'. Tentoonstellingscatalogus *Santiago de Compostela 1000 jaar Europese Bedevaart* (Gent 1985) 123-128; Idem, 'Sailing to Santiago: Medieval pilgrimage to Santiago de Compostela and its artistic influence in Ireland' in: *John Bradley, Settlement and Society in Medieval Ireland* (Kilkenny 1988); Constance Mary Storrs, *Jacobean Pilgrims from England to St. James of Compostela from the early twelfth to the late fifteenth century* (Londen 1998) (uitgave van een ongepubliceerd proefschrift uit 1964). Zie ook: Luis Vázquez de Parga e.a., *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, 3 dln (Madrid 1948-1949), dl 1, 83-87.
- 11 Philippe Dollinger, *De Hanze opkomst, bloei en ondergang van een handelsverbond* (Utrecht, Antwerpen 1967) 229; Bodo Heyne, 'Von den Hansestädten nach Santiago', *Bremisches Jahrbuch* 52 (1972) 65-84, aldaar 79-81.
- 12 Antoon Viaene, 'Pelgrimshaven Nieuwpoort in de rij van Sluis, Arnemuiden en Antwerpen 1428-1512', in: Idem, *Vlaamse Pelgrimstochten. Een verzameling opstellen over bedevaarten en bedevaarders vanuit Vlaanderen in de late middeleeuwen* (Brugge 1982) 244-250; Antoon Viaene, 'De vaart op Compostella vanuit Engelse en Vlaamse havens 1350-1520', in: Idem, *Vlaamse Pelgrimstochten*, 251-255.
- 13 Stijn Manhaeghe, *De Jeruzalemreis (1514-1515) en de raadgevingen uit het Livre de voeiages van Jan Taccoen van Zillebeke*. Thesis (Leuven 1994).
- 14 Viaene, 'Pelgrimshaven Nieuwpoort', 248-249.
- 15 Een buis is een visserschip, maar werd ook ingezet voor vrachtaart. Zie J. van Beylen, scheeptypen in *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, deel 1 (Bussum 1976) 108-154, aldaar 144-148.
- 16 SAHM, RA, inv.nr. 126, *Tuigboek*, fol. 150-150vs.
- 17 De berk was een groot zeeschip. Veel is er niet over bekend. Zij worden soms ook wel als heude aangeduid. De stad Gouda kocht in 1488 te Dordrecht 'twee bercken ofte hueden'. Deze werden ingezet als oorlogsschip. Zie S. de Meer, *De wint waijt. De scheepvaart van Gouda in de vijftiende eeuw* (1390-1514) Doctoraalscriptie (Utrecht 1985) 94.
- 18 Ook blijft onduidelijk of de getuigen allen pelgrims zijn of bemanningsleden van de buis. Achtereenvolgens komen aan het woord Ot Dirxz. alias Moy Otgen, Henrick Bouwensz, Jan Sterdam, Jan Jacobs, Jan Pietersz en Jan Jans. Tevens worden nog genoemd Hermen Leckerkerk, Jan Jans, Heinrick Jan, Wouter Couris, Claes van Utert, Dirck Verkuyt, Jaipgen Claes, Claes, Aelberts, Fuaerts Jan Pijn. Een enkeling, zoals Moy Otgen, is met zekerheid als schipper te identificeren.
- 19 De zaak Willem Benne wordt uitgebreid behandeld door J. van Herwaarden in zijn boek *Opgelegde bedevaarten* (Assen 1978) 317-319; SAHM, RA, inv.nr. 187a.
- 20 SAHM, RA, inv.nr. 176, Crimineel Vonnisboek, 5 mei 1479. In het Tuigboek wordt ook nog een getuigenis uit 1512 vermeld waaruit naar voren komt dat twee Goudse poorters, Pieter Gherijts en Jacob Roelofs., in Santiago de Compostela zijn geweest. Het is echter niet duidelijk of zij per schip waren gereisd. (SAHM, RA, inv.nr. 126, *Tuigboek*, fol. 215).
- 21 Degryse, 'Palestinaschepen', 16.
- 22 Zie over de Goudse brouwnijverheid, *Duizend jaar Gouda*, 94-100.
- 23 Vriendelijke mededeling van Arent Pol van het Koninklijke Penningkabinet te Leiden; Zie voor een beschrijving en afbeelding van de Hongaarse ducaat: H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten* (7e druk; Utrecht, Antwerpen 1980) 64-65.
- 24 Gheert Raes legde op 17 juni 1512 twee verklaringen af voor het Antwerpse gerecht. Deze zijn gepubliceerd door R. Doehaerd, *Études Anversoises*, deel III, nr 2206 en nr 2211 en tevens door Degryse, 'Palestinaschepen', 37-38.

- 25 Het huwelijk moet ruim voor 1500 hebben plaatsgevonden, aangezien Goessen Raes voor 1497 was gestorven. Zijn weduwe, Enne Goess Raes, verkocht in 1497 een schip voor 18 £ aan Wouter Jans (SAHM, RA, inv.nr. 407 *Boek van Schepenbrieven*, fol. 52vs).
- 26 SAHM, RA, inv.nr. 126 *Tuigboek*, fol. 89vs en inv.nr. 407 *Boek van Schepenbrieven*, fol. 72. Het lijkt niet waarschijnlijk dat deze Gherit Raes de zoon was van Goessen Raes. Maar zeker was hij familie. Dat blijkt uit zijn getuigenis over het huwelijk (zie ook noot 25). Goessen Raes gaf zijn dochter als bruidschat 80 Vlaamse ponden mee in de vorm van ondermeer renten op een stuk land bij Jaarsveld en 1/12 part in een schip. Goessen Raes behoorde tot één van de grootste bierbrouwers van Gouda en komt als bierbrouwer onder meer voor in de rekeningen van de rentmeester van Zuid-Holland over 1479-1485.
- 27 Wervershoof is een plaats in West-Friesland, gelegen in de buurt van Medemblik.
- 28 Jacob Symonsz. afkomstig uit Wervershoof, ongeveer 29 jaar oud, getuigt dat hij als hoogbootsman van het karveelschip de 'Jacob', toebehorende aan Dirck Paesschen wonende te Antwerpen, naar Jaffa is gezeild en weer terug. Aan boord waren vele pelgrims waaronder Volpert Jacobszoon, Robbert Aelbertsz en Dirck Roelofsz, poorters van Gouda ... '.
- 29 Degryse, 'Palestinaschepen', 32 noot 2.
- 30 Zie tentoonstellingscatalogus *Gouds Zilver* (Stedelijke Musea Gouda 1980) 18-19.
- 31 SAHM, Oud Archief (OA), inv.nr. 290, fol. 38.
- 32 SAHM, OA inv.nr. 506, fol. 1vs.
- 33 Tussen 1479 en 1487 werd de graaflijke hopaccijns niet verpacht, maar rechtstreeks geïnd. De productie per bierbrouwer werd in deze jaren per kwartaal genoteerd. Volpert Jacobsz. wordt alleen vermeld in de rekening over 1479/1480 en 1481. Hij had geen grote productie, in 1479/1480 in totaal 4 brouten, in 1481 slechts 2. In de periode 1482 tot en met 1487 werd door hem kennelijk in het geheel geen bier gebrouwen. Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer rekeningen, inv.nr. 1723, fol. 9,12vs, 16, 19vs en inv.nr. 1724, fol. 20vs.
- 34 SAHM, OA, inv.nr. 290, fol. 91vs.
- 35 Ibidem, fol. 92vs.
- 36 SAHM, RA, inv.nr. 126 *Tuigboek*, fol. 175 en fol. 184.
- 37 Degryse, 'Palestinaschepen', 16-17.
- 38 Voorafgaand aan zijn tweede reis, werden de afspraken in ieder geval wel schriftelijk vastgelegd. Deze zijn bewaard gebleven en slaan vooral op het verblijf aan boord en op de begeleiding door het Heilige Land. Zie Degryse, 'Palestinaschepen', 38-40.
- 39 Degryse, 'Palestinaschepen', 16.
- 40 Ibidem, 16-17.
- 41 SAHM, OA, inv.nr. 1177, fol. 80 Deze vindplaats heb ik gevonden dankzij de ontsluiting van de stadsrekeningen op internet.
- 42 Wolfgang Schneider, *Peregrinatio Hierosolymitana: Studien zum spätmittelalterlichen Jerusalembrauch und zu den aus der Heiliglandfahrt hervorgegangenen nordwesteuropäischen Jerusalembruderschaften*. Dissertatie Berlijn (Münster 1982) 76. Zie ook Ingeborg Laarakkers, 'De Jeruzalemkapel' in: Ronald Glaudemans e.a., *De Jeruzalemkapel in Gouda* (Gouda 1998) 23-36, aldaar 25-26. De vindplaatsen betreffende de Jeruzalembroederschap in de stadsrekeningen zijn door J. Taal bijeengebracht, SAHM, Aantekeningen Taal, no 6 'bedevaarten'.
- 43 SAHM, RA, inv.nr. 127, fol. 6.
- 44 De stadsrekeningen over 1511-1514 zijn verloren gegaan. In de stadsrekening over 1510 is sprake van vier kannen wijn (SAHM, OA inv.nr. 1171, fol. 15) en in die over 1515 is sprake van zeven kannen wijn (idem, inv.nr. 1174, fol. 16vs).
- 45 Deze mogelijkheid mag niet geheel terzijde worden geschoven. Heer Gijsbert Willemsz. Raet was, zoals algemeen wordt aangenomen, een einzelgänger (Laarakkers, 'Jeruzalemkapel', 26 ; Goudriaan, 'Gijsbert Raet en zijn Jeruzalem', 18).
- 46 SAHM, OA, inv.nr. 1003-1004, niet gefolieerd.
- 47 SAHM, RA, inv.nr. 321, fol. 246. Een huis aan de Botermarkt bezat Volpert Jacobsz. al in 1517 (zie noot 30). In 1519 verkocht Volpert Jacobsz. een half huis aan de Botermarkt (SAHM, RA, inv.nr. 321, fol. 124vs). Een ander huis aan de Botermarkt kocht Volpert Jacobsz. op 30 april 1518. Hij verkocht dit op dezelfde dag weer (SAHM, RA, inv.nr. 321, fol. 110vs.).
- 48 *Gouds zilver* 18. Mogelijkerwijs is de goudsmid Roelof Dircxz, die in 1554 wordt vermeld, zijn zoon (*Gouds zilver*, 19).

Bijlage 1

Getuigenis van Jacob Symonsz. uit Westerhoof, afgelegd voor het gerecht van schout en schepenen te Gouda, 3 mei 1512.

SAHM, Rechterlijk Archief, inv.nr. 126, fol. 207vs.

Jacob Symonsz van Westerhoof oud omtrent xxix jair tuycht by sijnen eede hoe dat hij als hoichboetsman van een kerveelschip geheten die Jacob toebehoerende tot Antwerpen dair patroen of was Dirck Paesschen woenende tot Antwerpen mede geseilt heeft mitten selven scepe tot Jaffe toe ghins ende weder dair veel pelgrims inne waeren onder welcke dat mede waeren Volpert Jacobszoon Robbert Aelbertsz ende Dirck Roelofsz poirteren vanden Goude welke Dirck Paesschen als patroen des voirs pelgrims ende alle d'anderen beloift hadde elke pelgrim een Antwerpensche pot claere wijns smaels te weten des middaichs ende des avonts ende te ontbyten des morgens ende des afterennoens van goede spys ende dranck van den besten dat hij gecrijgen conde twelck hij nyet gedaen en heeft. Voirt soe heeft de selve patroen geloift den pelgrims te copen tot allen havenen dair sy comen zouden versch vleysch ofte visch nae datten daig tydig¹ waeren. Voirt soe heeft hij den pelgrims toegeseit dat hij hadde van onsen alreheilichste vader de Paeus die brieven ende bullen van dat aflaat voir de pelgrims vrij te sijn van allen zonden. Noch beloifde hij den pelgrims ende seide dat hij hadde vanden soudaen² vrij ende vast geleide ende salveconduit³ om dat heilige graf ende de heilige plaetsen te versoeken⁴ ende overmits⁵ dat hij dat nyet en hadde waeren alle die pelgrims in groter vresen van hoeren lyven ende goede. Soe dat sy die heilige plaetsen nyet en mochten versoicken.⁶ Voirt soe heeft de voirn. Patroen beloeyt den pelgrims te stellen ende te doen hebben een trotsman⁷ ende geleidsman om henlieden dair by geslaveert⁸ te wesen twelcke hij als alle danderen voirs. punten nyet gedaen en heeft, mar hij sette die pelgrims an lant gelijk scapen onder den wolven en hadden sonderlinge de Goids gratie gedaen die onkersten⁹ souden alle den pelgrims ter doot gebrocht hebben. Noch heeft Jacob Symonsz. veel van den pelgrims hoeren seggen datte voirn. patroen hadde concent¹⁰ mogen hebben van den heer van Jeruzalem om eerb¹¹ twee hondert ducaten dat alle die pelgrims souden int heilige graf hebben mogen comen, mar de patroen en wilde dat nyet doen ende dat de heer van Jerusalem hem mit alle sijn broeders oirlof gaf te reysen tot Bethleem ende de patroen en wilde dat nyet gehengen.¹² Mar seide ick sal zien wie buyten mijn concent dair gaen sal ende wie soe coen wesen sal dat te doen ende die patroen en wilde nyemant concentreren noch oirlof geven te trecken opte Jordaen. Voirt soe heeft hij gesien datte pelgrims mosten copen tgheene dat sij behoifden en souden sij gheen dorst noch honger lyden soe dat elcx vanden pelgrims uitgelegt ende betaelt hebben an leytsmannen ende mockers¹³ elcx over vier ducaten die de patroen sculdich was te vryen.¹⁴ Item noch weet Jacob voirs. wel dat Volpert voir hem ende Dirck Roelofsz verleit¹⁵ heeft an wijn ende anders des de patroen hem sculdich geweest hadde te leveren meer dan acht ducaten. Item noch tuycht Jacob voirs. dat sij gelegen hebben tot Messynen in Cecilien een maent tot Rodes een maant dat sij wel in achte dagen gedaen zouden hebben. Item noch acht en twintich dagen binnen Jerusalem dair sy in groits vrese waeren van lyven ende goederen. Item Jacob voirs. seit noch by synen eede als boven dat hij den pelgrims vleysch gaff twelcke die hondt nyet eeten en wilde als dat hij roock ende die patroen seide ick en wil u anders gheen geven al soude ick dairom mitten buyck recht op leggen ende de pelgrims mosten dicwijls verlegen wijnen drincken twelke veel menschen dat leven coste ende alser yemant over tboert doet geset worde, soe seide die patroen dat licht soe veel voir de cock. Actum iii en meye [1512] presentibus mr. Henrick Jans, mr Reyner ende Clais Dammas scepenen.

Bijlage 2

Getuigenis van Willem Jacobsz uit Hoorn en Symon van Wieringen, afgelegd voor het gerecht van schout en schepenen te Gouda, 3 mei 1512.

SAHM, Rechterlijk Archief, inv.nr. 126, fol. 207vs.

Willem Jacobsz van Hoeren, scipman ende Symon van Wieringen, hoichbootsmanmaet tugen by hoeren eede gelijk als Jacob Symonsz hoichbootsman voirscr. Ende weten wel dat Volpert Jacobsz. sijn wijn hadde, mar sij en weten nyet hoe veel datse hem coste ende tugen voirt al gelijk Jacob voirscr. gedaen heeft ende tugen noch als zij van Jaffa voeren tot Cypers datte patroen doe nyet en hadde dan stinckende water ende quade vitalgie¹⁶ daer ses broeders of storven ende twee bootsgesellen eer dat sij tSypers quamen alsij hem beclaechden dair sij zieck lagen dat sij nergens zieck of geworden en waeren noch of sterven en zouden dan van sijne quade spijsse ende dranck dair alle d'anderen groot gebreck of hadden van ziecken ende anders noch tugen ende seggen die selve dat hair patroen twee kinderen gevoirt heeft uut Rodes in Cecilien de welcke hij heymelick tseepe hadde doen brengen datter sijn bootsgesellen nyet of en wisten want het een verbodt is binnen Rodes datmen nyemant van dair voeren en moet op lijf ende goet dan bij concent van den groten meester van Rodes. Dair de grote meester de patroen voirs. dede eeden dat hij gheen menschen en hadde verholen¹⁷ binnen tsceeps twelcke de patroen ten heiligen zwoer twelcke een ondeugdelicken eedt was wat hij wel bet wiste ende des gelijcx den scipman ende den hoichbootsman ende den hoichbootsmansmaet mede zijnen ondoechdelicken eedt stercken die welkre van zijnen ondeugdelicken saicke nyet en wisten. Actum den iiii dach in meye (1512). Presentibus meester Heynrick Jansz., mr. Reyer ende Claes Dammasz, scepenen.

Noten

- 1 voorradig
- 2 sultan
- 3 vrijgeleide
- 4 bezoeken
- 5 omdat
- 6 bezoeken
- 7 gids
- 8 Het is niet geheel duidelijk wat hiermee wordt bedoeld.
- 9 ongelovigen
- 10 toestemming
- 11 Onduidelijk wat hiermee wordt bedoeld.
- 12 toestaan
- 13 ezeldrijvers
- 14 de patroon moest de pelgrims van de betaling vrij houden.
- 15 betaald
- 16 proviand
- 17 verstoep